

## OD BÁSNÍKA K DÍLU

Cesta od básníka k dílu i naopak byla mnohokrát změřena obojím směrem: jednou bylo vysvětlováno dílo básníkem, jindy opět básník dílem — obojí však s výsledky často pochybnými. Třetí názor konečně prohlašuje, že básník a jeho soukromí nemá s dílem co dělat; třebaže je toto mínění užitečnou reakcí na zarytou jednostrannost obou předchozích, je i ono, právě pro svou zápornost, vzdáleno pravdy.

Udá-li se kdy příležitost zahledět se na skutečného básníka, ukáže se vztah mezi ním a dílem v podobě velmi složité, nicméně, ba spíš právě proto, nepopíratelně reální a plastické. Na doklad toho viz případ *Vladislava Vančury*.

*Básníková řeč a řeč básnická.* Básník hovoří... I zcela letmé pozorování stačí odhalit v jeho mluvené řeči sklon ke složitější větě konstrukci, než jaká bývá zvykem při ústním jazykovém projevu, dále sklon k opisným pojmenováním, konečně pak některá slova připomínající Vančurovy prózy, tedy vesměs vlastnosti charakterizující i Vančurovo vyjádření básnické. Přestože tento výčet společných vlastností není jistě úplný, vysvítá z něho očívidná příbuznost Vančurovy řeči psané s mluvenou. Příbuznost nevyplňuje však vzájemnou protikladnost, ba teprve protikladnost podmíněna různou funkcí těchto jazykových prostředků v každém z obou jmenovaných útvarů umožňuje plodný vzájemný vztah mezi slovem mluveným a psaným. Charakteristická je po této stránce okolnost, že v řeči mluvené vzrůstá u Vančury sklon ke složitější stavbě větě i k opisům s rostoucí společenskou formálností hovoru: tyto prostředky jsou stěnou, kterou mezi sebe a málo známé lidi staví básník, netoužící vystoupit z polostínu. V básnickém díle na rozdíl od toho připadá týmž vlastnostem úkol právě opačný: jsou — kromě jiných ještě — určeny k tomu, aby upozorňovaly na přítomnost vypravěčovu tím, že zdůrazní vypravěčskou svrchovanost nad slovem, jeho hru se slovem i s vyprávěným příběhem. Chceme-li, můžeme dále srovnat — ovšem už jako vzdálenější období — náznak úsměvu, kterým básník rád provází svá ústní vypravování, se zvláštním odstínem humoru, jenž podbarvuje básníkovu slovní výraz při vypravování příhod psaných. A Vančurovo *Hohó*, hlubokým hlasem pronášený protest proti sdělení málo pravděpodobným — což se v něm neozývá Vančurův básnický vypravěč obracející se přímo s hanou i chválou k postavám a ke čtenáři? Jak dosvědčují tyto poslední dva příklady, vstupuje prostřednictvím řeči do styku s dílem celý člověk se svou bytostí jak duchovní, tak i tělesnou.

*Básník a lékař.* Byla kdysi řeč o tom, že objektivita básnického tvaru přesahuje básníka jako jedince, a že proto přímé vyvozování díla z osobnosti je nepodařený mýtus. Básník souhlasil, měl však své *ale*: je-li nesprávné hledat v díle přímý odraz soukromých záležitostí jedincových, záleží zato nesmírně na člověku jako jevu přírodním, na biologické základně, z které roste veškerá lidská tvorba hodná toho jména a v níž má původ veškerá spontaneita lidského počínání; zde je kořen mnohotvárnosti lidských činů, jejich nepředvídanosti, jež ovšem je v podstatě hluboce zákonitá, právě svým vklíněním do lidské přirozenosti. Projevy tohoto básníkovu názoru možno také téměř bez hledání nacházet ve spisech. Tak např. čteme v *Pekaři Janu Marhoulovi*:

*Den se svou shánkou byl Janův ráj. Zdálo se mu s dostatek krásným, že lze postavití palec proti čtyřem prstům a dotýkati se věcí, zdálo se mu neobyčejným, že jsou zvířata, ryby a ptáci.*

Biologická spontánnost člověka dochází tu zřetelného výrazu: štěstí i neštěstí Jana Marhoula má svůj původ jen v tom, že je člověk a nic než člověk, nepřízřusobný a nepřízřusobitelný konvencím lidského soužití, člověk, pro kterého všechny věci od největších k nejmenším a všechny lidské úkony od nejdůležitějších k nejničotnějším jsou na téže úrovni: neboť kde hledat rozdíl mezi velkým a malým, důležitým a bezvýznamným, spadne-li z člověka všechno, čím jej spoutává (a ovšem, i naopak podpírá) časnost lidského společenství. Jindy opět zdůrazňuje se u Vančury mnohostrannost lidského jednání a lidské osobnosti:

*I zdálo se posluš, že žádní smyslové nemohou obklíčiti ani postihnouti Přemyslův záměr. Byli udiveni a jejich údiv vzrůstal den ode dne, neboť vznešený král měl zvyky komorníků i zvyky císařské. Byl lakomec? Či snad byl marnotratník? S velikou rozkoší hromadil zlato a s velkou rozkoší je opět rozdával. Byl to i ono a především byl.*

Všechno je v člověku: není vlastnosti, které by nemohl mít, a každá vlastnost je zároveň světlem i stínem, nikoli však proto, že by člověk byl ubohá třtina větrem se klátící, ale proto, že na dně jeho bytosti je hluboká jistota přírody, jejíž je člověk součástí. Při vášnivém zájmu o pestrout proměnlivost lidského dění zaznává v základech Vančurova postoje k světu nevývratná jistota trvání a neproměnnosti. Neboť *svět se ruší a buduje podle potřeby živého ducha, ale ráj trvá nehybný: širá smrt a omezenost bodu. V něm jsou mohutnosti čiré bez poměrných výšek, odvozených soustav a bez cvičení. Co bylo, jest a bude, bez příčinného vztahu v holé jsoucnosti se kupí a z utajovaného skladu plynulost dějů vyvozuje tvar: krystaly, organismy a dílo. A jinde opět:*

*Co bylo, jest a skutky trvají.*

Kde hledat původ takového postoje ke skutečnosti a především k člověku? Naznačili jsme titulem tohoto odstavce, že je možné přičíst tento postoj přírodovědnému školení Vančurovu. Literární historik mohl by ovšem pokládat za důležitější Vančurův původ ze staré protestantské rodiny a někdo třetí hájil by třeba ještě jinou příčinu. Všichni by mohli mít pravdu, ale právě to, že by ji mohli mít všichni, dokazuje, že poměr mezi básníkem a dílem je mnohem složitější a mnohoznačnější než pouhá jednosměrná příčinnost.

*Básník a řeka.* Celý téměř básníkův život má za dějiště střední Povltaví mezi Zbraslaví a Davlí; možno říci, že se prostírá podél Vltavy. Řeka je také jeden z nejčastějších motivů, ba i hrdinů Vančurových próz. Již první Vančurova kniha se jmenuje *Amazonský proud*. Počáteční slova druhé básnickovy knihy (*Dlouhý, Široký, Bystrozraký*) pak zní: *Malý chlapec přišel k Vltavě a volal: „Přívov! Přívov!“* Uvedme ještě hrst dalších nahodilých příkladů:

*Krajina protékaná řekou, krajina s holými skalami, s políčky, jejichž plochy úzce se táhnou po svazích pahrbků, s kostelem nad vodou, probodávající tůni obrazem kříže, krajina chudá a krásná, s chocholy keřů, nařikající a patetická, na sever, jih, východ i západ se uzavírá dálkou.*

*Běž-li o místo v užším slova smyslu, je nám věnovati pozornost především mostu. Klene se mohutným obloukem z břehu na břeh, hrdý jako lafeta dělostřelcova a ohyzdný jako kostelnické střevíce. Říčka, která jej přiměla k tak velikému skoku, nestojí věru za to. Jmenuje se Ráno a protéká v utěšených březích celou šíří města mezi domy, neoddělena cestou ani pažittem.*

*V deštivém období, kdy liják a vichřice procházejí pod mostními oblouky jako kuň, v psím počasí, v slotě, kdy byste nevystřčili nos ze dveří, toulal se na loukách blíže města Kohoutů brusič Nikodém.*

Výčet mohl by být mnohonásobně rozmnožen. Nezapomeňme však zejména na *Poslední soud*, jehož celý děj stáčí se v klubko na vltavském pobřeží pražském, smáčeje se přitom občas i v řece samé. *Rozmarné léto* voní řekou Orší; románu *Tři řeky* dala Vančurova přichylnost k vodním tokům titul. Dobrá polovina Vančurova díla šumí a šplouná ozvěnami říčního vodstva; Vltava, která se zdá původcem toho, přestrojuje se ovšem co nejrozmanitěji, jednou ve venkovskou říčku, jindy v sibiřský veletok a potřetí v chudoučký potok Páris. Charakteristická pro Vančurovu zálibu v řekách je dokonce i okolnost, že vymýšleje jméno pro bezejmenného nalezence, jméno, jehož vynalezení se v knize připisuje nahodilému nápadu úředníkovu, dal se Vančura, zřejmě spontánní asociací, dovést ke slovu *řeka* — František Řeka zní jméno nalezencovo, *báseň úředníková*. Souvislost díla se životem jeví se tentokrát skutečně jako přímá linie: básník vyrostl a žil v poříčí mohutného toku, a proto... Třeba ovšem také zde poznamenat, že i velmi autentické zážitky nacházejí cestu do díla jen tehdy, žádá-li si jich nějak způsob jeho umělecké výstavby.

*Vypravování a vyprávění.* Vypravování najdou se ve Vančurových knihách: Vančura je do té míry celou svou bytostí epik, že i při četbě slovníku vycití děj ze slov, zdánlivě nehybných: „Kdopak by k bouch nepřičinil psť! či báb (letí do kouta)? Kdopak necítí, že slova bouchač a bouchačka jsou zárodečné látky anekdotické?“ Vedle vypravování psaných existují však i Vančurova vyprávění ústní, která se vynořují zhenadání a stejně prchavě ovšem i mizejí, nezachycena a nezachytitelná. Zaslouchnout lze je stejně na terase básnickovy zahrady jako za stolkem kavárny, jindy opět objeví se při cestě silnicí za kterýmisi záhybem lesa, při odpočinku na mezi, při koupání u řeky. Jako každé pořádné vypravování ze života vzdaluje se i vyprávění Vančurovo výmyslu a vztahuje se ke skutečným příhodám. Má reky, na které lze ukázat prstem: žijí nebo žili v téhle vesnici a příběh se udál na místech, kudy právě jdeme. Zdá se, že každý, kdo vyprávěnou událost viděl, musil by ji vyprávět stejně jako Vančura. Zkus ale jen sám vyprávět jiným: najednou nemáš v rukou nic, zakoktáš se, jsi v koncích. Vyprávění, které se zdálo sroubeno z faktů, má veškeré atributy díla básnického. I tady, uvědomuješ si se zatajeným dechem, zrodilo se dílo ze slova a ovšem i z nadbytku tvůrčí energie, který se vybějí prchavou ústní improvizací. Vzpomínáš na anekdotu o starém japonském malíři, jenž na výletě s přáteli, ve chvíli, kdy ostatní vyjímají jídlo z nádherných lakových krabic, vytáhne zahanbeně prostý balíček v papíře — po odhození papíru ukáže se však, že spodní obal je z tenkého lístku stříbra, na kterém je vytepan krásný obraz krajiny: přátelé přihlížejí s úžasem a závistí, malíř však lístek zmuchlá a odhodí. — Ale improvizace je přepych jen zdánlivý. Jeť patrně třeba, aby psané básnické dílo bylo podloženo fólií díla nepsaného, spjatého těsně se životem, jako on pomíjivého; existence tohoto nepsaného díla, jeho protiklad k trvalému dílu psanému, je pak zároveň názorným důkazem obecného tvrzení, že básníkův život je v jistém smyslu dílem a dílo životem, aniž proto ustává v básnickově (a také v čtenářově) nitru věčný a plodný spor životní skutečnosti a básnické fikce.

*Báseň a představa.* Stojí v knize:

*Bernard necítí tíseň. Jeho duch zářil a jeho srdce se šířilo jistotou, že k němu přichází nějaký posel s lahvicí vína a s chleby. V té pevné víře se natáhl v trávě, hleděl do oblak a měl dlaně pod hlavou. Když uplynul nějaký čas, bylo zpozvzdálečtí slyšet dusot koní. Mnich zvedl hlavu a znamená, že se blíží šlechtický průvod, chystal se vznešeného pána přivítat. Povstal, složil si ruce na prsa a usmíval se jako krčmář. „Hle,“ pravil šlechtic z výše svého koně, „je tady nějaký mnich a chce se snad otázati na cestu.“ „Urozený pane,“ řekl mnich, „čekám tu na vás a dobře vím, že mi neodepřete jídlo ani almužnu ani to, oč vás — pro lásku boží — požádám.“ „Pah,“ odpověděl šlechtic, „čekáš tu na každého, kdo kráčí mimo.“ „Vzácný pane, kdybych vás oslovil namátkou, proč bych užíval vlašského jazyka? Poznávám Umbrii po dusotu vašich koní.“ „Vskutku,“ řekl opět šlechtic, „jsem z Assisi!“*

Zde čtoucí ustal v četbě. Jak zvláštní individualizace sluchového dojmu! pomyslí si. A na mysl vytanula mu povídka *Dobrá míra*, jejíž dějiště je uvnitř hospody při říšské silnici; zvuky zaléhající z venku do místnosti vytvářejí zde však druhé, pomyslné jeviště, odkud a kam se přichází i odchází a na kterém probíhá dokonce i část děje:

*Bylo ticho a v tom tichu krásně slyšeli, že někdo přichází. Štrachal se zeširoka a jeho boty hlomozily na kamení na a schůdcích před hospodou. Každý hlupák mohl poznat, že přichozí je z řeznického pytle.*

*A tu se ozval pod okny hluk, jež vydávají čunici. Napřed bylo slyšeti slabounké zachrochtání, pak cupot a kvik. „Hrome,“ děl Kabrhel, „to je můj kanec. Všivák Cyprián pustil z chlívce mého kanečka!“ Sotva to dořekl, bylo slyšeti cikána, jak volá, že je na dvoře zloděj.*

I konec povídky je vyznačen zvukem, a to zvukem přesně charakterizovaným:

*Slaboch Cyprián bodl ze všech sil a ubohý drát, jenž nebyl silnější, než bývá hřebík, se zanořil asi tak na dva couly do pátého mezižebří a silák Kabrhel se svalil na zem. Hlava mu řinkla o hliněnou podlahu, byl mrtev, či jak se říká za novějších časů, měl to odbyto.*

Schéma nauky o typu zrakovém, sluchovém a motorickém se vynoří před očima čtenářovými. Do které z těchto skupin patří vlastně Vančura? Otázka doutná, až se jednoho dne

stane palčivou. I riskuje čtenář dotěrnou otázkou: „Když píšeš, jeví se ti dějová situace často v podobě představ zvukových?“ „Neřekl bych,“ dí autor netečně, „spíš vidím to, o čem píšu.“ A čtenář trumfuje: „Což to místo o mnichovi, který „poznává Umbrii podusotou koní?“ Odpověď je však neočekávaná: „Snažím-li se dokreslit si tuto situaci představou, vidím obláčky prachu pod kopyty koní.“ Marná byla tedy naděje, že básník bude v nestřeženém okamžiku přistižen při jednoznačné souvislosti se svým dílem.

*Básnické slovo a skutečnost.* Před lety patřilo učení o samoučelnosti Vančurova slohu a o prioritě slova před věcí u tohoto básníka k dogmatům české kritiky. Po letech čte teoretik kterýsi starší Vančurův román a setká se tam se slovem *tesnice*, které podle souvislosti znamená sekeru. Jak nezvyklé to slovo! I ptá se teoretik při příležitosti básníka, kde k tomu slovu přišel. „Vždyť je to slovo docela běžné,“ diví se básník; i přiznává se teoretik stoudně, že jemu běžné není. „To bude u mne asi tím, že jednu dobu bydlil v domě mých rodičů truhlář,“ utěšuje Vančura. Jindy vyskytne se při četbě Vančury slovo, dobré české slovo, které je třeba jít hledat do slovníku: ukáže se, že jde o název bednářského nástroje — od té doby opět zapomenutý, a proto zde neuvedený — a jediný doklad, jež na toto slovo má *Příruční slovník*, je z Vančury.

A tak vzniká otázka, je-li slovo u Vančury opravdu jen pouhým slovem, nebo spíše naopak průhledným rouchem samé věci, kterou znamená, věci, kterou básník důvěrně zná a jež ve chvíli tvoření vešla v jeho mysl s celou rozmanitostí svých vlastností i představ zrakových, sluchových, hmatových atd., těmito vlastnostmi vyvolávaných. Touž otázka možno klást i při Vančurových líčeních, tak např. při následujícím vylíčení oslíka:

*Zatímco prostáčekové mluvili, stál oslík lehce rozkročen a pohyboval ušima a vrtěl oháňkou. Měl krásné oči, měl jemnou tlamičku... Nebyl ani mladý, ani statný, ale když stál v ranním sluníčku a když zachvíval kůži na krku a když tak kolem něho létaly mouchy, zdálo se, že je v tomto šedivci špetka něžného čtveráctví a že zjevuje právě tu líbeznost, která pudí dítky, aby k němu vztahovaly ruce.*

Je u Vančury velmi běžným zjevem, že se věci při líčení rozkládají v své části a děj v jednotlivé fáze, aby tak bylo dáno pocítit skutečnost, která stojí za slovem:

*Stará hospodyně stála již před lampou, která byla zavěšena uprostřed stropu na hrazdičce s dvěma pobočními spirálami. Nos zkrácen v jakémsi soustředěném střežhu, bradu vzhůru, ruce nad hlavou, snažila se vytáhnout kulatý knůtek. V levici držela cylinder a krabici zápalek. Škrtila, spustila se na celé chodidlo, čekala chvílku, až konec zápalky vzplane, a potom natahující se poznovu na špičky, zvedala opatrně svou pochodeň.*

I tam, kde Vančurův výraz postupuje podle řádu vyjádření obrazného, užívá se slov tak, aby věci přečnívaly hladinu slovního výrazu:

*Pramice, stojící dosud jako díže, se rozkývala, rýhujíc řeku a protínajíc obraz prstěnci třípytu.*

Dokonce i tehdy, když se významová následnost Vančurovy věty zakládá na volném sledu asociací, rozvíjejí asociace vycházející z jistého slova předmětnou situaci, do které věc (nebo bytost) tímto slovem označená zapadá podle své přirozenosti nebo podle svého určení:

*Odtud se počalo svízelné přátelství, jež Dejm nepřipouštěl a po němž prahl jako se lk<sup>a</sup>, která se vrací ve svátečních šatech a bez deštníku z pouti, kde selští národové zhurta si přáli deště na svých nebesích (zemský ar odpovídá hektaru nebeských prostor), a právě když prosebnice je v polovině cesty, kde není stavení ani stromu, spustí se hrozný liják, jenž ji zaplaví v provažší kapek.*

Probere-li jednou někdo Vančurův slovník se zřetelem ke skutečnostem, které slova označují, a shromáždí-li slova do skupin podle věcných oblastí, ke kterým se připínají, lze očekávat, že uvidíme překvapující divadlo, jak se Vančurova slova, i ta, která jsou sou-

<sup>1</sup> Slovo *selka* podtrhli jsme my, chtějíce je tak vyznačit jako východisko asociací rozvíjených v dalším kontextu věty.

částmi sebeodvážnějších obrazných rčení, seřadí do přesně vymezených souvislostí, tvořících vespolek celistvý svět básnickovy životní zkušenosti.

Přesto však nikterak nepopíráme platnost tvrzení výše uvedeného, že slovo samo o sobě je mocným, ba základním zdrojem Vančurovy básnické inspirace; vždyť i toto tvrzení má svou evidenci, mnohonásobně prokazatelnou. Ostatně — což není rozpor mezi ním a zjištěním věcnosti Vančurova básnického výrazu právě jen nový, další aspekt zásadní antinomie mezi životem a dílem básníka?

*Končí se anekdotou.* Výletník, kterého před nějakými desíti lety (nebo snad ještě i za dnů dnešních) zavála náhoda do jednoho z měst v středních Čechách, mohl v jedné z ulic tohoto města objevit neveliký nápis: *Jan Marhoul, pekař*. Položil-li pak básníkovi při setkání otázku, zda jméno a zaměstnání hrdiny jeho stejnojmenného románu má co dělat s touto skutečností, dostalo se mu odpovědi, že nikoli: básník při psaní svého díla *Pekař Jan Marhoul* nevěděl o existujícím soujmenovci a druhu v povolání svého reka. Klademe tuto příhodu na konec článku, jako morálku, mohla by však stejně stát v jeho čele hned pod nadpisem jako motto: tvořit hádanka vztahu mezi básníkem a dílem, o kterou v tomto článku šlo, její pointu.